

“HIBAT UL-HAQOYIQ” ASARI TADQIQIDAGI AYRIM XUSUSLAR

Jazilova Zuhra,*O‘zMU Filologiya va tillarni o‘qitish:
o‘zbek tili yo‘nalishi 4-bosqich talabasi***Ilmiy rahbar: S.E.Jurayeva,***O‘zMU O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori*

Annotatsiya. Qoraxoniylar davri adabiyoti o‘zining gumanistik g‘oyalari, yuksak axloqiy-falsafiy qarashlari, inson va jamiyat kamoloti uchun So‘nmas mayoq bo‘lib xizmat qiluvchi didaktik qimmat bilan ajralib turadi. Ulardan biri Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asari bo‘lib, mavzusi, poetikasi hamda til xususiyatlari nuqtai nazaridan adabiyotimizda muhim ahamiyatga egadir. Maskur xususlar va yaratilgan davri, muallifining hayoti kabi jihatlari esa asarni o‘rganishdagi turli yondashuvlarni taqazo etmoqda. Xususan, “Hibat ul-haqoyiq”ni tadqiq etishda muammoli o‘rinlarning oldini olish uchun manbashunoslik, matnshunoslik, qiyosiy tahlil va diniy-falsafiy yondashuvlarga murojaat qilinishi kerak. Ushbu maqolada, “Hibat ul-haqoyiq” dostonini o‘rganishdagi shu kabi yondashuvlar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: “Hibat ul-haqoyiq”, qiyosiy tahlil, leksik yondashuv, manbashunoslik, metodologik yondashuv.

Аннотация. Литература эпохи Караханидов отличается своими гуманистическими идеями, высокими нравственно-философскими воззрениями и дидактической ценностью, служа неугасимым маяком на пути совершенствования человека и общества. Одним из таких произведений является “Хибат уль-хақойиқ” Адиба Ахмада Югнаки, которое имеет важное значение для нашей литературы с точки зрения своей тематики, поэтики и языковых особенностей. Эти аспекты, а также период создания произведения и сведения о жизни автора, требуют различных подходов к его изучению. В частности, во избежание проблемных моментов при исследовании “Хибат уль-хақойиқ” следует обращаться к источниковедению, текстологии, сравнительному анализу и религиозно-философским подходам. В данной статье рассматриваются именно такие подходы к изучению поэмы “Хибат уль-хақойиқ”.

Ключевые слова: “Хибат уль-хақойиқ”, сравнительный анализ, лексический подход, источниковедение, методологический подход.

Abstract. Literature of the Karakhanid period is distinguished by its humanistic ideas, profound moral-philosophical perspectives, and didactic value that serves as an eternal beacon for the perfection of man and society. One such work is “Hibat al-Haqa’iq” (The Gift of Truths) by Adib Ahmad Yugnaki, which holds significant importance in our literature due to its theme, poetics, and linguistic features. Aspects such as these, along with the period of its creation and the author's life, necessitate various approaches to studying the work. In particular, to avoid problematic issues in the research of “Hibat al-Haqa’iq”, it is essential to utilize source studies, textual criticism, comparative analysis, and religious-philosophical approaches. This article discusses such methodological approaches to the study of the epic “Hibat al-Haqa’iq”.

Keywords: “Hibat al-Haqa’iq”, comparative analysis, lexical approach, source studies, methodological approach.

Kirish. “Hibat ul-haqoyiq” asarini ilmiy jihatdan o‘rganishda eng murakkab masalalardan biri uning qo‘lyozma manbalari bilan bog‘liq muammolardir. Asarning bizgacha yetib kelgan qo‘lyozma nusxalari son jihatdan kam bo‘lib, ularning aksariyati keyingi asrlarda ko‘chirilgan. Bu holat matnning asl ko‘rinishini tiklash jarayonida

muayyan qiyinchiliklar tugʻdiradi. Qoʻlyozmalar orasidagi leksik, fonetik va sintaktik tafovutlar matnshunoslik nuqtai nazaridan chuqur tahlilni talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Maʼlumki, “Hibat ul-haqoyiq”ning eng muhim qoʻlyozma nusxalari Istanbul, Toshkent va Qozon kutubxonalarida saqlanadi. Ushbu nusxalar orasida ayrim baytlarning tushib qolishi, baʼzi oʻrinlarda esa qoʻshimcha misralarning uchrashi kuzatiladi. Tadqiqotchilar bu holatni koʻchirish jarayonida kotiblarning subyektiv yondashuvi, ayrim oʻrinlarda mazmuni “tuzatish”ga urinishlari bilan izohlaydilar. Natijada bir xil baytning turli nusxalarda turlicha variantlari mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Asarni tadqiq etishda metodologik yondashuv masalasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Dastlabki tadqiqotlarda “Hibat ul-haqoyiq” koʻproq tarixiy-adabiy yondashuv asosida oʻrganilgan boʻlsa, keyingi izlanishlarda lingvistik va manbashunoslik yoʻnalishlari ustunlik qila boshladi. Biroq asarning falsafiy-axloqiy konsepsiyasini kompleks tahlil qilishga qaratilgan tadqiqotlar nisbatan kamdir. Bu asarni koʻp qirrali yondashuv asosida oʻrganishni taqazo etadi.

Tahlillar va natijalar. Arab manbalari bilan qiyosiy tahlil masalasi ham yetarlicha rivojlanmagan. Holbuki, “Hibat ul-haqoyiq”dagi koʻplab gʻoyalar Qurʼoni karim va hadislar bilan chambarchas bogʻliq. Masalan, axloqiy kamolot haqidagi qarashlar Imom Gʻazzoliy asarlaridagi gʻoyalar bilan mushtarakdir. Imom Gʻazzoliy “Ihyo ulum ad-din” asarida shunday deydi:

«العلم بلا عمل جنون والعمل بلا علم لا يكون» – *“Ilm amalsiz boʻlsa, bu telbalikdir, amal esa ilmsiz boʻlishi mumkin emas”*.

Mazkur fikr “Hibat ul-haqoyiq”da ilm va amal uygʻunligi haqidagi gʻoya bilan toʻla mos keladi [3.61].

Zamonaviy tadqiqotlarda qiyosiy adabiyotshunoslik metodining ahamiyati ham ortib bormoqda. “Hibat ul-haqoyiq” Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig”, Ahmad Yassaviyning “Hikmatlar”i, shuningdek, fors-tojik adabiyotidagi pandnoma anʼanalari bilan qiyoslab oʻrganilmoqda. Ushbu qiyosiy tahlillar asarning umumsharqiy axloqiy tafakkur doirasidagi oʻrnini aniqlashga xizmat qiladi [4.41]. Natijada “Hibat ul-haqoyiq”ning oʻziga xos va umumiy jihatlari aniqroq namoyon boʻlmoqda.

Asarni diniy-falsafiy kontekstda oʻrganish ham zamonaviy tadqiqotlarning muhim yoʻnalishlaridan biridir. Tadqiqotchilar “Hibat ul-haqoyiq”dagi axloqiy gʻoyalarni Qurʼoni karim, hadislar va klassik islomiy axloqshunoslik asarlari bilan qiyosiy tahlil qilish orqali uning manbalarini aniqlashga harakat qilmoqdalar. Masalan, Imom Gʻazzoliy va Imom Moturidiy qarashlari bilan Adib Ahmad Yugnakiy fikrlari oʻrtasidagi umumiyliklar qayd etilmoqda. Bu holat asarning Movarounnahrda islomiy ilmiy muhit bilan uzviy bogʻliqligini koʻrsatadi.

Arab manbalariga tayangan holda olib borilgan tadqiqotlar asardagi ayrim tushunchalarning chuqurroq talqinini berishga imkon yaratdi. Jumladan, “hikmat” tushunchasi Qurʼoni karimdagi quyidagi oyat bilan bogʻlanadi:

(يُوتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا) – “U hikmatni o‘zi xohlagan kishiga beradi, kimga hikmat berilgan bo‘lsa, unga ko‘p yaxshilik berilibdi” (Baqara surasi, 269-oyat).

Mazkur oyat mazmuni “Hibat ul-haqoyiq”dagi hikmatni oliy fazilat sifatida talqin etish g‘oyasi bilan uyg‘unlashadi [6.43].

Shuni ham alohida ta’kidlash joizki, zamonaviy tadqiqotlarga qaramay, ayrim muammolar hanuzgacha saqlanib qolmoqda. Jumladan, asarning aniq yaratilish sanasi, muallifning hayoti va ijodiy muhitini to‘liq tiklash masalalari ochiq qolmoqda. Shuningdek, asarning ayrim boblari va baytlarining autentikligi borasida ham ilmiy munozaralar davom etmoqda. Tadqiq etish jarayonida aniqlangan muammolarni bir necha asosiy guruhlariga ajratish mumkin. Birinchi navbatda, manbashunoslik bilan bog‘liq muammolar e’tiborni tortadi. Asarning bizgacha yetib kelgan qo‘lyozma nusxalari son jihatdan kam bo‘lib, ularning aksariyati kechki davrlarga mansubdir. Qo‘lyozmalar orasidagi matn tafovutlari, ayrim baytlarning tushib qolishi yoki qo‘shimcha misralarning paydo bo‘lishi ilmiy-tanqidiy matn yaratishni murakkablashtiradi [2.155]. Bu holat asarning autentik shaklini tiklash masalasini hanuz ochiq qoldirmoqda.

Ikkinchi muhim muammo – asarning muallifi va yaratilgan davri bilan bog‘liq masalalardir. Adib Ahmad Yugnakiy shaxsi haqida tarixiy manbalarda aniq va to‘liq ma’lumotlarning yo‘qligi sababli, tadqiqotchilar asosan bilvosita dalillarga tayanishga majbur bo‘lmoqdalar. Asarning til xususiyatlari, g‘oyaviy yo‘nalishi va tarixiy konteksti asosida uning XII asrga mansubligi taxmin qilinadi, biroq bu masala ilmiy jihatdan to‘liq isbotlangan, deb aytish mushkul [1.144].

Uchinchi muammoli jihat metodologik yondashuvlar bilan bog‘liqdir. Dastlabki tadqiqotlarda “Hibat ul-haqoyiq” ko‘proq umumiy adabiyot tarixi doirasida, tavsifiy yondashuv asosida o‘rganilgan. Keyinchalik lingvistik va manbashunoslik tahlillari kuchaygan bo‘lsa-da, asarning falsafiy-axloqiy konsepsiyasini kompleks tarzda tahlil qilgan izlanishlar kam uchraydi. Bu holat asarning mazmuniy chuqurligini to‘liq ochishga to‘sqinlik qilmoqda.

To‘rtinchi muammo asarning diniy-falsafiy manbalarini aniqlash bilan bog‘liqdir. “Hibat ul-haqoyiq”dagi ko‘plab g‘oyalar Qur’oni karim, hadislar va islomiy axloqshunoslik an’analari bilan uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, bu aloqalar ko‘pincha umumiy tarzda qayd etilgan. Masalan, Imom G‘azzoliy, Imom Moturidiy singari mutafakkirlarning ta’siri haqida fikrlar mavjud bo‘lsa-da, ularning aniq matniy qiyoslari yetarlicha amalga oshirilmagan. Shu bois, arab manbalari bilan chuqur qiyosiy tahlil olib borish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Beshinchi muammo asarning zamonaviy ilmiy muomaladagi o‘rniga taalluqlidir. G‘arbiy va ingliz tilidagi tadqiqotlarda “Hibat ul-haqoyiq” ko‘pincha lingvistik material sifatida tilga olinadi, uning adabiy va axloqiy ahamiyati esa ikkinchi darajaga tushib qoladi. Bu holat asarni jahon adabiy jarayoni doirasida yetarlicha tanitilmaganini ko‘rsatadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, “Hibat ul-haqoyiq” asarining tadqiq etilishi hali yakunlangan jarayon emas. Mavjud muammolar asarni o‘rganish zaruratini kamaytirmaydi, aksincha, uning ilmiy qimmatini yanada oshiradi. Mazkur asar turkiy xalqlarning ma’naviy merosida alohida o‘rin egallab, kelgusida ham adabiyotshunoslik, tilshunoslik va islomshunoslik sohalarida dolzarb tadqiqot obyekti bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ahmad Yugnakiy. Hibat-ul haqoyiq. Toshkent: Fan, 1971. 128 b.
2. Ahmedov B. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Fan, 1999. – 280 b.
3. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. – Leiden: Brill, 1943. – Vol. I. – 512 p.
4. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. – Leiden: Brill, 2004. – 540 p.
5. Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1976. – 384 b.
6. Tekin T. Türk Dilleri Girişi. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003. – 320 s. . القرآن الكريم. – القاهرة: دار الكتب، 1990. – ص 604

*Bul dunyoning kórki adam belasi
Ajiniyaz*

Ajiniyaz atindagi
NOKIS MAMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI

NMPI
1934